

А. В. Зеленська

МОРФОЛОГІЯ ТЕКСТІВ ПРО ВОЖДІВ СТАЛІНСЬКОГО ПЕРІОДУ

У гуманітаристиці поширеним є уявлення про те, що твори соцреалістичної культури поставали як реалізація канону, тобто були у своїх темах, мотивах, сюжетних рішеннях надзвичайно подібними. Так, К. Кларк довела наявність основоположної фабули для радянського роману [6]. Однією з причин такої нормативності було використання соцреалістичною культурою більш давніх зразків і кодів, зокрема, релігійних, міфологічних, фольклорних. Ми переконалися, що сюжет про піонера Павлика Морозова структурно відповідає матриці Володимира Проппа щодо чарівної казки, а також канонів православного життя [5].

Літературні ленініана, сталініана та твори про інших вождів у період 1929–1954 рр. становлять собою своєрідний метажанр соцреалістичної культури (розгляд поняття метажанру щодо ленініани див. [8]), щодо якого також є необхідним встановлення межі його заданості канonom. Ще з часів роботи В. Проппа «Морфологія чарівної казки» [9] стало традиційним базову структуру твору називати морфологією цього твору – «опис казки за складниками і відношеннями частин одна до одної і до цілого» [9, 19]. Саме наявність морфологічної структури може підтвердити, що в основі певного жанру чи метажанру дійсно функціонує канон.

Ми називаємо сталінським період, коли у суспільній, ідеологічній, економічній, культурній та інших сферах Радянського Союзу домінувала одноосібна влада партійного лідера Й. Сталіна. Зокрема, ми обмежуємо часовий проміжок досліджуваного матеріалу періодом 1929–1954 рр., оскільки в цей час найбільшою мірою проявлялися тенденції, властиві сталінській добі.

Модулі як структура канону текстів про вождя

Нашим матеріалом для дослідження є твори про вождя (Леніна, Сталіна, Кірова, Держинського та ін.), виявлені у збірках чотирьох українських поетів – П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, М. Бажана, опублікованих протягом 1929–1954 рр. Стосовно нашого об'єкту виявилось неможливим виділити настільки ж універсальну модель відносно будь-якого твору ленініани чи сталініани, як це вдалося В. Проппові щодо чарівної казки та К. Кларк щодо соцреалістичного роману. Це пояснюється, по-перше, тим, що, незважаючи на всі уточнення, маємо справу все ж таки з індивідуальною авторською творчістю, а, по-друге, тим, що здебільшого тексти, які обслуговують культ вождя, не мають наративної структури. Водночас читацьке відчуття при читанні ленініани чи сталініани вказує на наявність певного канону і в цих текстах.

Тому для дослідження морфології творів, присвячених темі вождя, ми вдалися до виявлення повторюваних і конститутивних елементів, елементів, які не є відповідниками функцій Проппа чи мотивів у широкому терміновживанні, оскільки не є нерозкладаними, а навпаки – часом вони співпадають з обсягом поняття «тема» і тоді є розкладаними, а часом із поняттям «мотив», що робить

їх справді простими елементами. Критеріями виявлення елементів є їхня повторюваність та конститутивність, тобто вагомість у значенні і структурі твору.

При виділенні цих елементів ми керувалися передовсім тематичною структурою кожного окремого твору, намагаючись побачити спільні елементи різних творів незалежно від того, якими формальними засобами вони виражені. Тому ми не орієнтувалися на словесні формули, жанрові чи композиційні характеристики, оскільки ці елементи тексту важко бачити однаковими у різних авторських текстах. Методологія полягала у визначенні внутрішніх меж тексту, які позначають перехід від одного елемента до іншого, і в подальшому короткому називанні цього елемента, виходячи з його ідейно-тематичного значення.

Виділені таким чином елементи ми можемо умовно назвати модулями, оскільки третьою їхньою властивістю, окрім повторюваності і конститутивності, є мобільність – вони придатні до монтування в різній послідовності у різних авторських текстах. Також ми побачили, що всі виділені нами модулі можна звести до певних блоків, що полегшує їхнє розуміння. Всього таких блоків вийшло чотири. Кожен з них містить різну кількість окремих модулів. Різні тексти не включають всі елементи (модулі) кожного блоку, а використовують їх у відповідності до авторського задуму. Розглянемо по черзі модулі, згруповані по блоках.

I. Образ вождя. Наявність цього блоку впливає очевидним чином зі змісту досліджуваного нами корпусу текстів. Водночас цікавим є те, що до складу блоку входить обмежена кількість модулів, а саме:

Пряма характеристика, оцінка вождя. Незважаючи на те, що вождь іноді характеризується і як звичайна людина (зовнішні риси, психологічні стани), здебільшого цей модуль охоплює гіперболізовані і метафоричні образи, які приписуються вождеві згідно із формулою «він є таким-то, тим-то». Саме тут виявляється монументалізм текстів, присвячених вождям.

Ленін – титан, «великий будівничий і стратег нечуваних боїв», «народу й партії вожатий, / мислитель, кормчий і боєць» (М. Рильський); «це мільйони, що на бій останній / йдуть по всій планеті. Ленін – воля мас» (В. Сосюра).

Сталін – титан, вождь, «друг людських прав», «світоч людства, правда світова» (М. Рильський); учень, соратник і найкращий друг Леніна, гігант, «наш вождь, і прапор, і надія, / найкращий з кращих на землі» (В. Сосюра); «великий товариш, / і вождь, і найближчий улюблений друг» (М. Бажан); «батько всіх народів», «дужий богатир», «ясне сонце» (П. Тичина).

Молотов – «незламний більшовик, борець за життя нове» (М. Рильський).

Якір – герой, комунар і ватажок (В. Сосюра) тощо.

Що в цих характеристиках спільного? Усі вони позначають абсолютність виміру постаті вождя. При цьому соцреалістична культура демонструє однакові характеристики для різних вождів. Таким чином втрачається індивідуалізоване начало, що теж є частиною процесу монументалізації. Окрім того, для

визначення вождя передовсім використовується воєнний код – означення вождя передусім як діяча фронту і битв. Цей модуль присутній у творчості кожного з чотирьох поетів, чиї твори вибрані для дослідження.

Символ вождя. Цей модуль охоплює не лише представлені в текстах портрети, пам'ятники чи будь-які інші конкретні образи, як, скажімо, стяг чи книга. Передовсім цей модуль присвячено власне *фіксації і витлумаченню* різного роду символів вождя, якими замінюється його присутність у житті. Специфіка цього модуля в тому, щоби наголошувати на сакральному значенні таких символів, допомагати їхньому переживанню і осмисленню. Саме тому ми виділяємо цей елемент тексту як окремий модуль. Напр.: «Серця, і прапори, й полотна / несуть його слово і образ, / І крихітна Майка на груди / чіпляє любий портрет» (М. Бажан «Прапор, і сонце, і вітер») – тут моделюється порядок поводження із символом вождя; «Таким він є, яким ввижався він, / Коли його я на портреті вперше / Побачила» (М. Бажан «Одного осіннього ранку») – тут конститується прямий зв'язок між вождем і його символом, наголошується на важливості сприймання першого через друге.

Одним з найчастіше уживаних символів є ім'я вождя: «Ім'я це – наш прапор і наш заповіт, / Ім'я це, як сонце, оживлює світ» (М. Рильський). З іншого боку, тексти запроваджують також контекстуальний зміст модуля «символ вождя», як наприклад, тоді, коли вірш зосереджено на тлумаченні образу вождя через метафору сонця («За Сталіна подам свій голос» П. Тичини) або тоді, коли весь попередній виклад характеризується як сам символ: «Такий весь образ рицаря. Візьмімо / його до серця. Щоб у щасті, в горі / світив він нам» («Фелікс Дзержинський» П. Тичини).

До цього модуля ми зараховуємо також мотив повсюдної присутності вождя, який використано у вірші «Ленін («Чи спів, чи крок маніфестацій...»)» В. Сосюри. Формула «завжди ти з нами» (як напр., у вірші «Серго» В. Сосюри) означає водночас і безсмертя вождя (що ми виділяємо як окремий модуль), і, з огляду на контекст твору, повсюдну присутність вождя. Цей випадок є випадком асиміляції двох модулів.

Заслуги вождя. Це моделювання його діянь, його активності, власне, того, за що він ушляхується. У діяннях образ вождя розкривається як у зв'язку з певними реаліями історії (скажімо, як Сталін у зв'язку із створенням конституції), так і відповідно до ідеологічних стереотипів.

Здебільшого тексти ленініани і сталініани не використовують для моделювання заслуг вождя можливості нарративу, опису фактичних дій. Крім того, передбачається, що основна інформація про вождів і так відома читачам. Для таких текстів важливіше подати найзагальніший рівень заслуг вождя, знайти домінанту і висловити її якнайвеличніше. Такою домінантою є, перш за все, роль проводиря, керівника. При цьому на перший план у виписуванні такої ролі виходить не зміст, а ставлення до нього, емоційна оцінка.

Основною заслугою вождя є те, що він здійснив перехід від темних часів до світлих. При цьому він зробив це для всього народу (всіх народів): «Ти вів

нас до щастя крізь бурі / і вивів на сонячний шлях» (про Леніна), «Ти нас ведеш, як вів колись давно / До перемог, скоривши час і далі» (про Сталіна), «кого він вів на сонячні вершини» (про Кірова).

Семантика світла дуже важлива для сталініани. Основна заслуга Сталіна виявляється в тому, що він, здійснивши перехід разом із Леніним, тепер «сіяє», як сонце у новому світі, освітлює собою реальність, інакше кажучи – визначає її, детермінує. У цьому випадку формулювання заслуг набувають патетичності і монументальності. М. Рильський: «Льотом сонячним, орлиним / Вождь показує нам шлях»; П. Тичина: «Світи, наше сонце, вогнисте, могутнє! / Від тебе ж видніш: де дрібне, а де сутнє. / Ти сяєш нам, сонце, з Кремля із віконць, / Великий наш Сталін ясніший од сонць!».

Окремим варіантом діяння вождя є його клич та його слово. Ця тема передає активну позицію вождя щодо громадянина Країни Рад. Колектив вдячний своєму вождю за те, що він «підніс свій клич» і цим активізував суспільство, яке відповіло йому абсолютною підтримкою. «Коли пішов од нас Ілліч / В холодну ніч зимову, – / При гробі він для всіх сторіч / Священне мовив слово, / І нас веде безсмертний клич / У далеч пурпурову» («Ім'я великого» М. Рильського).

Також можна бачити, що заслуги, діяння вождя можуть виражатися й у вигляді окремих прямих характеристик: «У бурю він – воїн, у мир – трудівник, / Над книгою – вчений і скрізь – будівник» (М. Рильський). При віднесенні до певного модулів для нас більшою мірою є важливим, що саме передається конкретним елементом – чи характеристика, оцінка вождя, а чи його діяльність.

Цей модуль залучає найбільша кількість текстів. Втім, бувають і такі, які обходяться без формулювання заслуг вождя, напр., «Пісня про Якіра», «Пісня про Ворошилова» В. Сосюра.

Безсмертя вождя. Окремим модулем у текстах ленініани і сталініани представлена тема безсмертя вождя. Оскільки ленініана та сталініана є ідеологічним продуктом, то при виділенні модулів ми звертали увагу на змістові елементи, важливі для сталінського ідеологічного дискурсу, а саме – безсмертя вождів та зв'язок Леніна із Сталіним (легітимізація Сталіна як правонаступника Леніна).

Вожді продовжують своє життя в трьох вимірах: у розвиткові Радянського Союзу в цілому («Це, Ленін, твій пам'ятник вічний – / життя, що будуємо ми», В. Сосюра), в діяльності його рядових громадян («В шумі битв його ми чуєм голос, / В сталінських наказах він живе...», М. Рильський) і в своїх наступниках (це стосується Леніна, якого сталінська ідеологія моделювала як попередника Сталіна).

Мотив безсмертя часто вставляється в кінці твору як оптимістичний фінал, особливо в тих творах, котрі розповідають про смерть вождя або присвячені річниці з дня смерті: «Убито смілого – нехай живе убитий!» (про Кірова), «Він з нами! Він живе!» (про Леніна).

Іншою формою вираження безсмертя, з'єднана з модулем присягання (див. також блок «Образ реципієнта»), є обіцянка не забувати вождя і цим підтримувати його безсмертя: «Образ твій у серці кожному навіки, / ми йдемо незмінно по твоїй путі» (В. Сосюра).

Важливо наголосити, що декларується безсмертя всіх вождів, а не лише центральних. Воно дискурсивно забезпечується Кірову і Дзержинському, Щорсу і Ватутіну, тобто кожному.

Водночас треба зауважити, що наприкінці 1930-х культ Сталіна поглинає культ Леніна. Старший вождь деякий час моделюється як справді померлий, що йому на зміну прийшов новий вождь, Сталін. Так замість мотиву безсмертя в цьому модулі функціонує мотив смерті вождя (Леніна): «Спи спокійно, Ленін! Як зоря вишнева, / сходить над тобою перемоги спів. / Пронесе в Комуни учень твій сталевий / крізь вітри і роки стяг більшовиків» («Ленін («Пролетіли роки, як шумливі ріки...»))» В. Сосюра).

Зв'язки між вождями. Цей модуль виявляє в текстах ієрархічну структуру влади, дозволяє створювати традицію влади та демонструвати її міць. Часом зв'язки між вождями моделюються через метафору родини, де Ленін є братом Сталіна («І славному путь великих двох братів, / Прекрасну путь показуючи людям», М. Рильський), а той у свою чергу є братом Кірову («Злилось, натхненне і крилате, / як поклик огненний в боях, / з ім'ям соратника і брата / твоє ім'я», В. Сосюра), а значить усім іншим додатковим вождям. Автор і читач при цьому опиняються в ролі дітей Сталіна: «Любимо тебе ми, Сталін, / рідний батьку наш!» (М. Рильський).

Іншим випадком є використання моделі «учитель – учень», де Сталін є найкращим учнем Леніна: «Нас веде невхильно учень твійлюбимий, / твій ясний соратник, твій найкращий друг» (В. Сосюра). Втім, і сам Сталін моделюється як основний і головний учитель народу (див. модуль «Образ прихильника»).

Додаткові вожді моделюються в подібний спосіб як учні Леніна і соратники Сталіна: «Він – учень Леніна... На світі / Немає вищої хвали! / Всі риси вчителя відбиті / В ньому ще змолоду були» – і далі в цьому ж тексті: «Соратник Сталіна невтомний, / З ним ділить і труди і дні» («Слово про Молотова» М. Рильського).

В інших випадках зв'язок оприявнюється у вигляді того, що значення Леніна передається через Сталіна: «Ленін, Ленін це – крила народу ясні, / що продовжив великий наш Сталін» (В. Сосюра); «Бо слово Ленін в світі прогрімало, / Бо слово Сталін в відповідь гримить» (М. Рильський). Завдяки такому поєднанню відбувається ефект розширення ідеологічної території Сталіна за рахунок території культу Леніна.

II. Образ реципієнта. Моделювання образу реципієнта є дуже важливим для цього типу культури. Хоча здається, що на першому плані знаходиться образ вождя, який своїм статусом у тексті однозначно перевищує будь-який інший образ, головною метою текстів про вождів у сталінські часи є

моделювання образу реципієнта. При цьому закладається основа для соціально бажаних для влади стереотипів поведінки і думання, а в такий спосіб утворюється прямий зв'язок між текстом і дійсністю: не в плані відображення дійсності, а в плані моделювання дійсності текстом.

Особливістю мовлення тоталітарної культури є колективність цього мовлення. У текстах, присвячених вождям, повністю реалізується цей принцип: автор тексту поєднує себе із реципієнтом у колективне «ми», що представляє нероздільну спільноту радянської країни. При цьому колектив, від імені якого говорить автор тексту / ліричний герой, позбавляється можливості представляти різні позиції. Будь-яка точка зору, яка не співпадає із заданою, кваліфікує героя як ворога.

Репрезентація різних позицій у тоталітарному тексті сталініани ув'язнена ілюзорною різноманітністю. Мешканці країни постають як різні соціальні групи населення, як представники різних народів та представники різних професій, але всі вони представляють одну й ту саму схвальну, одностайну у своєму ступені виявлення точку зору. Більше того, саме по собі різноманіття соціальних груп, народів і професій, яке декларується текстами, насправді має ознаки обмеженого кола: це лише визнані народи, передовсім російський, лише схвалені професії, передовсім промислові, лише молодше покоління людей, передовсім діти і молодь.

Показовим щодо моделювання реципієнта у досліджуваних текстах є випадок, засвідчений у В. Сосюри. У вірші «Сталін» поет декларує своє бажання співати про Сталіна (це є прикметою модуля «присягання»), уславлює його (це є знаком модуля «досвід переживання вождя»), але раптом осікається, помітивши, що говорить лише від себе: «Писав і я, співав про тебе, / співати хочу поки жив, / для мене ти, як в зорях небо, / прийми ж і цей од мене спів. / Ні, ні! Від нас. Бо я не хочу / ні краплі слави на землі».

Реципієнт як прихильник. Ми спеціально позначаємо такого реципієнта словом «прихильник», що характеризує відведену йому роль – бути беззаперечним апологетом. Здебільшого такий реципієнт виступає імпліцитно, на нього вказують лише знаки освоєння, належності: щось є *нашим*, діємо *ми*, переживали і підтримували *ми*. В. Сосюра: «Сіяй, вождю безсмертна слава. / Салют гігантові, салют! / Бо маєм ми щасливе право / на відпочинок і на труд». П. Тичина: «Школу дітям Ленін дав, / матерям він помагав. / ...Ми ж тут додаєм свого: / – Як ми любимо його». М. Рильський: «Хай шумить земля піснями / В цей крилатий, гордий час... / Слово Сталіна між нами, / Воля Сталіна між нас!». М. Бажан: «І йшов народ за ним у далину / На правдою освячену війну».

Такому сконструйованому в тексті реципієнту право голосу надається для того, щоби він висловив своє захоплення, відданість, готовність віддати свою енергію і навіть життя на користь вождя і батьківщини, якою є не його власне місто чи країна, а обов'язково цілий Радянський Союз. Проектується ситуація, яка з боку народу виглядає як ситуація безмежної відданості, довір'я і

визнання, а з боку вождя – як ситуація необхідності, обов'язковості і очевидності опертя на народ. Так, у колективній поемі «Сталін на фронті» у частині, яку написав П. Тичина, бійці Червоної армії часів громадянської війни в окопах обговорюють Сталіна: «Так, значит, Сталін, тільки він. / Вжене буржуазії клин / У саме серце!» – «Прояснієш, – / Сказав тут другий, – як розкриєш / Таку ось силу. Любий він!». У цьому тексті діє і сам Сталін, який розуміє силу готовності людей: «...І Сталін одійшов. Як в лати / Одівся він! Бо розумів: / З людьми такими – ні громів, / Ні ворогів не страшно».

Порівнюючи зміст цього модуля із модулем «пряма характеристика, оцінка вождя», можемо бачити кореляцію цих двох елементів. Сталін чи Ленін як внутрішній закон, веління серця чи совісті – так оформлюється загальна психологічна потреба і готовність будь-якої людини служити, бути корисним. У цьому сенсі тексти, присвячені вождям, постають своєрідним механізмом для акумулювання цієї природної здатності людини і направлення її в русло перетворень, які покликані реалізувати владний естетичний проект у межах цілої держави.

Реципієнт як громадянин Країни Рад. Усі інші випадки моделювання образу реципієнта в текстах, присвячених вождям, тобто ті, які не виявляють безпосередньо явної відданості вождю, ми кваліфікуємо як конструювання образу громадянина Країни Рад. Справа у тому, що тексти сталінської доби не передбачали іншого читача, як цілком згодного із картиною світу, що йому пропонує художній текст. Відповідно текст включав до свого дидактичного складника образ читача як потенційного героя, як такого, що наслідуватиме герою. Таким чином реципієнт поставав як творець і будівничий радянської країни: «Ми скоримо природу, / Ми станем вище хмар, / Ми життєдайну воду / Степам несемо в дар» (М. Рильський).

Іншим варіантом такого випадку є реципієнт як людина спільних цінностей – миру та чесності: «Його портрет – в усіх домах, / Де люди прагнуть миру, / Його слова – в усіх серцях, / Що б'ються чесно й щиро».

Досвід переживання зв'язку з вождем. Це окремий аспект моделювання образу автора та читача. Цей досвід може бути як особистим (в контексті поезії здебільшого авторським, але часом і від імені певного персонажа), так і колективним. Проте обидві форми з певним уточненням можна об'єднати, оскільки навіть випадки особистого досвіду будуть підтримуватися вказівкою на їх колективне значення: «Ленін! Ленін! Як це близько... / Леніна побачив я! В кожного душа розкрилась, – / Засвітилась і моя...» (П. Тичина). Автор у цьому випадку є виразником позиції абсолютної більшості громадян Радянського Союзу.

Уточненням до цього випадку є наявність певної різниці між поетами, які вибрані для дослідження: і П. Тичина, і В. Сосюра засвідчують у віршах випадки свого особистого зв'язку із Леніним, втілюють свій власний досвід спілкування із ним («І дививсь Ілліч на мене» для Тичини, «На дворі віти – голо...» В. Сосюра), проте М. Рильський подібних свідчень не залишив, якщо

не брати до уваги «Тінь вождя», що ми кваліфікуємо як випадок амбівалентного сприйняття вождя.

Окремий варіант цього модуля – розмова з вождем, яку тут ми розглядаємо не як жанрову форму, а як зміст модуля. Спілкування з вождем конструюється через читання його книги («На дворі віти – голо» В. Сосюри), через візію розмови із ним («І дививсь Ілліч на мене» П. Тичини), через слухання вождя («Світи, наше сонце» П. Тичини: «З Кремля скажеш слово – і я молодію, / На кожну подію душею радію»), через звіт про досягнення перед вождем («Слово Великому Сталіну від українського народу» М. Бажана, «Світи, наше сонце» П. Тичини), через монументалізований образ розмови вождя з народом («Пісня про Сталіна» П. Тичини: «І Сталін з народом в сердечній розмові. / І Сталін народу пораду дає»).

Це переживання зв'язку із вождем завжди є піднесеним, схвально маркованим, очікуваним і бажаним. Тому до цього модуля належить і похвала вождю як окремих випадок переживання вождя: «В поля чорній скибі, / В гомоні будов, – / Сталіну спасибі, / Сталіну любов!» (М. Рильський). На те, що це є саме переживанням вождя, вказує іменування вождя «рідним» у подібних похвалах: «За поля в колосистому хлібі, / За красу, що в піснях розцвіла, / Рідний Сталіне, щире спасибі, / Рідний батьку, довічна хвала!» (М. Рильський).

Присягання. Цей модуль виражає обіцянки, наміри і побажання щодо поведінки, які стосуються прихильника і які присутні у текстах лєнініани і сталініани. Присягання у чистому вигляді є важливим актом засвідчення угоди. У досліджуваних текстах воно виступає як готове рішення, позбавлене елементів обдумування. Тут присягання характеризується монологічністю, сконцентрованістю на певних діях, модусом обіцянки або вимоги, що стосується себе або інших (колективного «ми»). «І в радісний день цей, в віках негасимий, / Даєм Тобі клятву, наш вождь дорогий, / Буть вірними вічно, як вірні були ми, / І дружбі народів і владі твоїй» (М. Бажан).

Присягання може стосуватися різних об'єктів: вірності батьківщині, готовності її захищати і знищувати ворога, готовності працювати для Радянського Союзу. У будь-якому разі йдеться про важливі для соціалістичного світу чесноти, які прищеплюються громадянам через твори про вождів. Присягання виражає стереотипи певної поведінки.

Не завжди присягання виражено в очевидній формі, проте ми вважаємо, що до цього модуля слід зарахувати такі, напр., фрагменти: «Піснею всіх радувати, / Леніна ізгадувати! / Піснею могутю / любого хвалить! / З вишнею квітучою / розцвітать і жить!» (П. Тичина «Слухаємо про Леніна»), – оскільки тут йдеться про наміри, які моделюються щодо колективу, в цьому разі дітей.

Сюди ж ми відносимо і мотив «бути як вождь»: «Лиш може той перемогти, / В кого свідомість переможна / [...] / Такими бути ми навчилися / У Сталіна, що нас веде» (М. Рильський). Здебільшого цей дидактичний мотив уживається у поезії, так чи інакше спрямованої до дітей та підлітків.

III. Позитивний образ країни. Цей модуль об'єднує тексти та окремі фрагменти текстів, які представляють життя в Країні Рад. Характерним принципом, який використовується для створення позитивного образу країни, виступає намагання моделювати життя в країні з максимальним охопленням усіх його складових. З одного боку, поетичний текст задає певні обмеження в обсягах матеріалу, а з іншого боку, майже завжди автор прагне відтворити простір держави в усіх його аспектах. Самі аспекти визначаються ідеологією тоталітарної держави, зазвичай ідеться про виробництво (важка промисловість, сільське господарство, будівництво), місця стратегічних досліджень (лабораторії), місця виховання молодого покоління (дитячий садок, школа, вуз), моменти підкорення стихій (подвиги льотчиків, полярників), військовий потенціал (армія).

Часом текст конструюється таким чином, що образ вождя підпорядковує собі опис того, що відбувається в державі в цілому: після переліку того, що є важливого у країні, вказується: «І це тому, що нас ростив Ілліч, / І це тому, що з нами – рідний Сталін!» («З нами Сталін» М. Рильського).

При жанровій формі «розмов з вождем» позитивний образ країни конструюється як звіт про досягнення: «О, сонце ласкаве, о, сонце ясне, – / У нашій країні життя весняне! // У нас винограду, і хліба, й вугілля! / У нас дозрівання, здоров'я, дозвілля! / І кожній людині відкрито в нас путь, / Якщо вона хоче трудящою бути» («Світи, наше сонце...» П. Тичини).

Моделювання версії історичних подій. Окремим модулем цього блоку є створення в текстах лєнініани і сталініани версії історії, прописування ролі вождів у ній. При цьому для творів про вождів є важливим подати своє бачення історії, свою оцінку не через досвід окремих людей, не через окремі особисті історії, не через опис деталей, а через узагальнені, монументалізовані ідеї, розраховані на сприйняття через поняття «сакральна історія».

Часто образ історичних подій не має конкретних деталей, вказівок на факти. Це здебільшого узагальнені формулювання, які, тим не менш, дуже чітко демонструють контрастні позиції, ставлення до них, дають оцінку. Тому цей модуль близький до модуля «образ ворога і ворожого світу». Межею між ними є конкретна форма концентрації художнього поля зору – на образі історичних подій чи на образі ворога: «Грізно згряями набої / розривали неба дах, / і летіли дні стрілою / у походах, у боях. / І в грому гармат недарма / клетотів повстанням край» («Пісня про Якіра» В. Сосюри).

IV. Образ ворога і ворожого світу. Цей блок містить лише один модуль, який і відповідає темі самого блоку. При моделюванні ворога обов'язковою якістю тексту стають негативні конотації, негативна емоційність, яскрава агресивність і безкомпромісність. Моделюється ситуація категоричного несприйняття образу іншого, що є характерним для соцреалістичної творчості в цілому, а для сталінського періоду – в особливому ступеню. Основна провина ворога виразно не формулюється, головним є нагнітання його несприйняття, несприйняття в цілому: «Там бив він тих, хто зрадою червивів, / Хто дихав

лжею, в підлу скрившись тінь» (М. Бажан); «до вогняного виру / Нас тягнуть хижі палії» (М. Рильський).

При цьому вождю відводиться провідна роль у подоланні цього ворога: «Хай вража тьма громадиться грозово, – / Він сяйвом правди розтинає тьму» (М. Бажан).

Тепер ми можемо подивитися, яким чином виявляються модулі у конкретних текстах. Для цього ми після кожного елемента тексту, який є вираженням певного модуля, поставили через ризик назву цього модуля або модулів, якщо фрагмент може трактуватися як належний до двох (обговорення цього випадку див. нижче).

П. Тичина

Світи, наше сонце

Світи, наше сонце, вогнисте, могутнє! | пряма характеристика вождя / образ прихильника (імпліцитно)

Від тебе ж видніш: де дрібне, а де сутнє.

Ти сяєш нам, сонце, з Кремля із віконць, | заслуги вождя

Великий наш Сталін ясніший од сонць! | пряма характеристика вождя / образ прихильника (імпліцитно)

З Кремля скажеш слово – і я молодію,

На кожну подію душею радію. | досвід переживання зв'язку з вождем

О, сонце ласкаве, о, сонце ясне, –

| пряма характеристика вождя

У нашій країні життя весняне!

У нас винограду, і хліба, й вугілля!

У нас дозрівання, здоров'я, дозвілля!

І кожній людині відкрито в нас путь,

Якщо вона хоче трудящою быть. | позитивний образ країни

Ну як же потоку не бігти в долині?

Ну як не цвістися червоної калині? | позитивний образ країни (імпліцитно)

Ти сяєш нам, сонце, з Кремля із віконць, | через прийом паралелізму)

Великий наш Сталін ясніший од сонць! | пряма оцінка вождя / образ

1941

прихильника

М. Рильський

Пам'яті безсмертного (21 січня)

То був зимовий день, коли гудки тривожні

Про смерть проводиря оповістили всіх –

І покотився плач у бідній хаті кожній,

| образ прихильника

І в залах багатів лихий розлився сміх.

| образ ворога

Сумними лавами ішли ми за труною

Сумними співами його ми провели...

| образ прихильника

Та хто ж це там з простертою рукою
Встає з імлі?

| досвід зв'язку з вождем

Він кличе. Чуєте? Він кличе до змагання,
І кращий друг його веде нас без вагання,
І ми простуємо в прекрасне, у нове...

| заслуги вождя

| зв'язки між вождями

| позитивний образ країни (через ідею
«світлого майбутнього»)

Він з нами! Він живе!

| безсмертя вождя

1933

Особливості реалізації модулів всередині текстів

Досліджуваний матеріал засвідчує різні варіанти використання модулів. Модулі можуть бути як розлогими, майже на весь твір, так і вираженими одним рядком. Основне в них – це тенденційний зміст. Важливо усвідомлювати цей зміст навіть в одному рядкові, бо таким чином стає зрозумілою внутрішня логіка тексту, в іншому випадку поєднання елементів здається мало мотивованим.

Описані нами модулі можуть зустрічатися у будь-якій частині тексту і майже в будь-якому сполученні (оточенні) з іншими модулями. Один і той самий модуль може кількаразово повторюватися в одному тексті або бути розірваним іншими модулями. Усі ці аспекти є наслідком мобільності модулів.

Відмінності між використанням модулів щодо основних вождів та щодо, умовно кажучи, додаткових немає. В обидвох групах, якщо такі і доцільно виділяти, є приклади кожного блоку і кожного модуля.

Модулі можуть накладатися один на один. Щодо подібного явища у чарівній казці В. Пропп використовував термін «асиміляція». Випадок накладання модулів: позитивний образ країни через моделювання прихильника («Пісня про Кірова» П. Тичини), образ вождя з моделюванням прихильника («Світи, наше сонце» П. Тичини), досвід переживання вождя (розмова з вождем), під час якого моделюється і самий образ прихильника, і позитивний образ країни («Пісня про Сталіна («Глибокі моря в нас...»)» П. Тичини).

Властивістю бути використаними у різних фрагментах тексту модулі лєнініани і сталініани ще раз відрізняються від функцій В. Проппа. Власне, це явище – структурна модульність творів про вождів – є у своїй суті тавтологічним явищем, що мало створювати ілюзію багатства і наповнення [Круглова 2005, 13]. На сучасного читача цей феномен справляє враження семантичної неповноцінності, спустошеності тексту. Твір стає ніби «ні про що», у читача може втрачатися розуміння його внутрішньої логіки. Інакше розуміє цю ситуацію реципієнт зсередини тоталітарної доби. Для нього зв'язки між різними модулями були зрозумілими, очевидними, такими, що не потребують коментарів при переходах.

Водночас для текстів, присвячених вождям, є принциповою обмеженість у кількості та змісті модулів, якими послуговується цей метажанр в окреслений часовий проміжок – між 1929 та 1954 роками. Це можна легко побачити, не

лише розширивши обсяг досліджуваного матеріалу до творчості інших авторів, але і порівнявши твори тих самих авторів на цю ж тему – культ вождя, – але таких, що були написані раніше означеного періоду. Для прикладу покажемо, які модулі зустрічаються у відомому вірші «Ненависті моєї сило...» П. Тичини (1924).

Ненависті моєї сило,
любові глибино.

Як тяжко вас носить у серці,
як тяжко мені знов.

| індивідуалізоване переживання зв'язку з вождем
(не поєднується з колективним)

Ізнов, ізнов спливає піна
на поверхностях часу...

Кому свою я чисту душу,
до кого душу понесу?

| індивідуалізоване переживання зв'язку з вождем

Знов лізе тупість, фарисейство,
лихварство, підступ і брехня.
Лише незламне не здається,
своїх прапорів не міня.

| негативний образ країни, громадян країни

| моделювання абсолюту

Лише незламне – певне цілі,
як скрізь, у всі часи, віки.
О люди, люди, свою душу
не замикайте на замки!

| моделювання абсолюту

| амбівалентний образ громадян країни

О люди, душі паперові,
чи розпалю вас, розгорю?
Коли я вашу порожнечу
вогнем переборю?

| індивідуалізований образ автора / негативний образ оточення (громадян)

Я б не кричав так, я б не кликав –
не можна крику втамувать.

Бо головного в нас титана
уже нема, нема...

| пряма характеристика вождя

| смерть вождя

На цьому прикладі ми можемо бачити, що, по-перше, метажанр творчості про вождів допускає структурування за модулями уже в ранній період; по-друге, зміст модулів раннього періоду корелюються із змістом аналізованого нами періоду; по-третє, конкретний текст засвідчує модуль, який ми не відзначали у текстах пізнішого періоду – модуль «моделювання абсолюту». Що стосується кореляції модулів, то можна легко бачити, що у тексті «Ненависті моєї сило...» присутній індивідуалізований суб'єкт (на протигагу колективному прихильнику), який говорить про суб'єктивне переживання зв'язку з вождем (на протигагу колективному переживанню подібного зв'язку),

самий образ країни подано як негативний (на противагу позитивному образу країни у пізнішій ленініані). Більше того, вірш завершується констатацією смерті вождя на противагу модулю «безсмертя», який домінує у пізніших текстах.

Специфікою поетичної ленініани, сталініани та текстів про інших вождів є нечасте використання наративної форми. У поезії, присвяченій темі вождів, уникається наративність, оскільки головним завданням такого роду творчості є задавання ракурсу, точки огляду, з якої слід бачити постать вождя. Натомість творчість, присвячена вождям, актуалізує здатність поезії передавати патетичні, піднесені, емоційно-пристрасні конотації.

Проте меншою мірою оповідність використовується і тут. В окремих текстах, які відтворюють певний сюжет (напр., «Вишиємо Сталіна портрет» П. Тичини, «Про Ілліча і дівчинку» М. Рильського), а також текстах, які зосереджені на меморіальній тематиці (напр., «Горійський ранок» М. Бажана, «Кімната Леніна у Празі» М. Рильського) здебільшого важче виявляти модулі, оскільки вірш складається з інших елементів, які презентують інші значення, ніж класифіковані нами в модулях.

Проте, характерним і для цих текстів залишається використання певних описаних нами модулів. Напр., у вірші «Слухаєм про Леніна» П. Тичини присутні такі модулі, характерні для ленініани як метажанру: заслуги вождя («книжку старша розгортає, / нам про Леніна читає, – / як учився він, як жив, / як з біднотою дружив), образ реципієнта як прихильника («... Ми ж тут додаєм свого: / – Як ми любимо його!»), моделювання версії історичних подій («Всі трудящі, як в неволі, / на чужому роблять полі. / За дітей царі не дбають, / в школу бідних не пускають»), зв'язок вождів, (із зрозумілих причин існує лише у першій редакції, модуль з'єднаний з модулем заслуг вождя: «Ленін з Сталіним зустрілись – / за трудящих заступились, / і рішили світ змінить, / по-старому щоб не жить»), позитивний образ Радянської країни («Старша ж каже: – Люби діти! / Нам тепер щасливо жити. / Ах, радянське щастя те – / Мов ця вишня ось цвіте!» – тут бачимо ув'язування модуля із немодульними елементами твору – пейзажем, що призводить до ідеологізації пейзажу), присягання реципієнта («Піснею всіх радувати, / Леніна ізгадувати! / Піснею могутю / Сталіна хвалить! / З вишнею квітучою / розцвітатъ і жить!»). Твір Павла Тичини побудований на кількоразовому повторенні окремих модулів, об'єднаних сюжетною рамкою: дошкільнятам у дитсадку читають книжку про вождя.

Можна бачити, що сюжетні тексти, окрім безпосередньо модулів, містять також інші елементи і цим відрізняються від основної маси творів ленініани і сталініани. Водночас наявність модулів дозволяє аргументовано відносити їх до цього мета жанру.

Наші чотири блоки модулів майже цілком описують змістове наповнення ленініани, сталініани та творів, присвячених іншим вождям, що з'явилися у сталінську добу. Принаймні, ми не маємо жодного вірша з окресленого нами

кола, який би не базувався бодай на одному модулі. Нашою метою було виявлення кордонів самообмеження соцреалістичної творчості. Саме це і можна описати за допомогою модулів.

Література

- Бажан М. Єдність : Поезії / Микола Бажан. – К. : Радянський письменник, 1954. – 112 с.
- Бажан М. Його ім'я / Микола Бажан. – К. : Держ. вид. худ. літ-ри, 1952. – 115 с.
- Бажан М. Нашому юнацтву / Микола Бажан. – К. : Молодь, 1950. – 162 с.
- Бажан М. Ямби : Поезії 1939–1940 / Микола Бажан. – К. : Рад. письм., 1940. – 61 с.
- Зеленська А. Мартирологічна парадигма тексту про Павлика Морозова / А. В. Зеленська // Мова і культура. – К. : Видавничий дім Д. Бураго, 2009. – Вип. 11. – № 116. – С. 180–186.
- Кларк К. Советский роман : История как ритуал : Монография / Катерина Кларк, перевод с англ. М. А. Литовской. – Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2002. – 260 с.
- Ми любимо рідного Сталіна : для молодшого віку / Редактор-упорядник Ц. Альберт. – К. : Молодь, 1949. – 32 с.
- Подлубнова Ю. С. Метажанры, мегажанры и другие жанровые образования в русской литературе : [докл. на Междунар. науч.-теор. (заочная) конф. “Герменевтика литературных жанров”] [Электронный ресурс] / Ю. С. Подлубнова; [Саратов. гос. ун-т]. – Режим доступа : <http://conf.stavsu.ru/conf.asp?ReportId=518>. – Загл. с экрана.
- Пропп В. Я. Морфология волшебной сказки / Сост. науч. ред., текстологич. комментарий И. В. Пешкова. – М. : Лабиринт, 2007. – 128 с.
- Рильський М. Братерство : Поезії / Максим Рильський. – К. : Рад. письм., 1950. – 112 с.
- Рильський М. Вірність : Поезії / Максим Рильський. – [К.] : Рад. письм., 1946. – 138 с. – С. 15–18; 25–31; 32; 125; .
- Рильський М. Зібрання творів : у 20 т. Т. 2 : Поезії. 1930–1941 / Ред. тому С. А. Крижанівський, упор. і прим. О. П. Киреєвої, А. А. Тростянецького. – К. : Наукова думка, 1983. – 431 с.
- Рильський М. Зібрання творів : у 20 т. Т. 3 : Поезії. 1941–1950 / Ред. тому С. А. Крижанівський, упор. і прим. О. П. Киреєвої, А. А. Тростянецького. – К. : Наукова думка, 1983. – 439 с.
- Рильський М. Зібрання творів : у 20 т. Т. 4 : Поезії. 1949–1964 / Ред. тому Л. М. Новиченко, упор. і прим. Б. Л. Корсунської, В.П. Лети. – Т. 4 : Поезії 1949–1964. – К. : Наукова думка, 1984. – 423 с.
- Рильський М. Збір винограду: Поезії / Максим Рильський. – К. : Радянський письменник, 1940. – 128 с.
- Рильський М. Знак терезів / Максим Рильський. – К.: Рух, 1932. – 132 с.
- Рильський М. Квіти друзям : Поезії / Максим Рильський. – К. : Молодь, 1954. – 120 с.
- Рильський М. Літо / Максим Рильський. – К. : Держлітвидав, 1936. – 108 с.
- Рильський М. Наша сила : Поезії / Максим Рильський. – К. : Рад. письм., 1952. – 110 с.
- Рильський М. Неопалима купина. Поезії 1942–1944 / Максим Рильський. – К. : Спілка радянських письменників України, 1944. – 65 с.
- Рильський М. Чаша дружби / Максим Рильський. – К. : Держ. вид. худ. літ-ри, 1946. – 80 с.
- Сосюра В. Батьківщині / Володимир Сосюра. – К. : Молодь, 1946. – 48 с.
- Сосюра В. В саду Батьківщини / Володимир Сосюра. – К. : Рад. письм., 1954. – 96 с.
- Сосюра В. Люблю / Володимир Сосюра. – К. : Держ. літ. вид-во, 1939. – 200 с.
- Сосюра В. Нові поезії / Володимир Сосюра. – [Х.?] : Держлітвидав, 1937. – 80 с.
- Сосюра В. Твори : в 10 т. Т. 1: Поезії / Володимир Миколайович Сосюра. –К. : Дніпро, 1970. – С. 319.

- Сосюра В. Щоб сади шуміли / Володимир Сосюра. – К. : Рад. письм., 1947. – 168 с.
- Тичина П. Безсмертне Леніна ім'я : поезії / Павло Григорович Тичина, Іван Олександрович Ільєнко. – К. : Молодь, 1971. – 143 с.
- Тичина П. Г. Партія веде : поезії / Павло Григорович Тичина. – К. ; Х. : Літвидав, 1937. – 71 с.
- Тичина П. І рости, і діяти / Павло Тичина. – К. : Держ. вид-во худ. літ-ри, 1949. – 197 с.
- Тичина П. Партія веде / Павло Тичина. – [К.] : Рад. літ-ра, 1934. – 62 с.
- Тичина П. Перемагать і жить. 1941–1943 / Павло Тичина. – К. : Укрвидав ЦК КП(б)У, 1944. – 199 с.
- Тичина П. Сталь і ніжність / Павло Тичина. – К. : Держлітвидав, 1941. – 136 с.
- Тичина П. Чернігів : поезії / Павло Тичина. – Х. : ДВОУ, 1931. – 32 с.
- Тичина П. Чуття єдиної родини / Павло Тичина. – К. : Держлітвидав, 1938. – 116 с.

Зеленська А. В.

Морфологія текстів про вождів сталінського періоду

У статті описана морфологія, властива текстам про вождів у сталінський період. Здійснено спробу виокремлення модулів, на яких ґрунтується канон лєнініани, сталініани та текстів про інших вождів, показані зв'язки між модулями і їхні особливості при реалізації у таких текстах.

Ключові слова: лєнініана, сталініана, українська література, соцреалізм.

Зеленская А. В.

Морфология текстов о вождях сталинского периода

В статье описана морфология, присущая текстам о вождях в сталинский период. Выделены своеобразные модули, на которых основан канон ленинианы, сталинианы и текстов о других вождях, показаны связи между модулями и их особенности при реализации в таких текстах.

Ключевые слова: лениниана, сталиниана, украинская литература, соцреализм.

Zelenska A.

The morphology of the texts about the Soviet leaders of the Stalin period

This article describes the morphology specific for the texts about the Soviet leaders in the Stalin period. We extracted the peculiar modules, on which the canon of leniniana, staliniana and texts about another leaders is based. We demonstrated relations between the modules and their special features in this kind of Soviet texts.